

RESSENYES INDIVIDUALS

OVIDI NASÓ, Publi: *Heroides: Traducció catalana medieval de Guillem Nicolau*, edició crítica de Josep Pujol, Barcelona: Editorial Barcino, Fundació Carulla, 2018; «Els Nostres Clàssics; Autors Medievals», 37.

ISABEL GRIFOLL ÀVILA

Universitat de Lleida

Dept. de Filologia Catalana i Comunicació

grifoll@filcat.udl.cat

Josep Pujol ens ofereix la primera edició crítica —acurada i immillorable— de la traducció catalana medieval de les *Heroides* de Publi Ovidi Nasó, realitzada per Guillem Nicolau entre 1389-1390.

El text complet ens ha pervingut en el manuscrit *P* (París, Bibliothèque nationale, ms. esp. 543). Conserva les vint epístoles ovidianes que circulaven en la col·lecció medieval, cadascuna amb la introducció corresponent, però desproveïdes d'*intentiones* i glosses. La impaginació del còdex permet pensar que la còpia de glosses hi estava prevista, però que no s'hi arribà a executar. El testimoni *B* (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1499) transmet un fragment breu de l'epístola IV, amb crides de glosses, si bé no s'hi copien. El manuscrit *S* (Sevilla, Biblioteca Capitular y Colombina, ms. 5-5-16) conté una traducció castellana literal anònima de la traducció catalana —glossada— de Nicolau. La identificació d'aquesta versió, sense precedents en la crítica castellana especialitzada, és una descoberta de Pujol (2005), doblement meritòria, perquè eixampla la difusió de les *Heroides catalanes* en l'àmbit cultural castellà del segle xv i perquè possibilita recuperar les *intentiones* i les glosses perdudes en la transmissió catalana del text.

El capítol I traça el perfil biogràfic i cultural de Guillem Nicolau. Formació clerical (dret canònic), obtenció de prebendes eclesiàstiques i vinculació a la monarquia (Pere III i Joan I) com a capellà reial i com a redactor i traductor de materials historiogràfics (I.1). S'aborda l'autoria, la data, la motivació i el comitent probable de les *Heroides catalanes*. A través de documentació de cancelleria, s'estableix que el text fou enllestit l'any 1389 i que es completà (amb glosses) l'any 1390 a petició de Violant de Bar, punt de partida de la tradició manuscrita del text (I.2).

Es reconstrueix exhaustivament la història de la seva recepció, de la cort a les biblioteques privades (entre 1409 i 1523). La permeabilitat de l'obra en estaments socials molt diversos avala un èxit de públic notable (I.3). La traducció podia haver circulat tant amb glosses com sense glosses. En el primer cas, el *Tirant lo Blanc* en seria una prova indiscutible, car Joanot Martorell incorpora text i glosses de les *Heroides* catalanes en passatges de la novel·la, tal com ja havia demostrat Pujol anteriorment (2013) i es documenta a I.7.4. En el segon cas, el manuscrit *P* en seria l'aval. L'edició crítica reclama tanmateix retornar les *intentiones* de les epístoles i les glosses al text, cosa que possibilita la versió castellana *S*. Es recullen i analitzen les dades que autoritzen la identificació de *S*: errors comuns entre *S* i *P*, errors de traducció per incomprensió de l'original català, catalanismes evidents, i, en especial, la conservació de les citacions de Cerverí de Girona (I.4-7).

El capítol II ens situa en el terreny del text-font (les *Heroides* d'Ovidi). S'exposen els problemes que li són inherents i que cal resoldre, amb caràcter previ, per preformar l'original llatí que utilitzà Nicolau. S'aborda la constitució del corpus de les *Heroides*, el seu origen, la fixació de l'ordre de les epístoles, que remunta a la tradició manuscrita medieval (carolíngia), les epístoles simples o dobles, i la datació. Una menció especial mereix el debat sobre l'epístola XV (de Safo a Faó), que, desconeguda per la tradició medieval (llevat algun extracte), no serà descoberta fins als cercles humanístics (c. 1420). S'analitzen també les llacunes de les epístoles XVI i XXI en la transmissió medieval (II.1). Segueix un estudi literari sintètic de cadascuna de les epístoles, en què s'incideix en el tractament elegiac, que fa Ovidi, de materials èpics i tràgics precedents, tant de la literatura grega com llatina (II.2). Es preforma així l'original llatí de Nicolau (epístoles I-XIV i XVI-XXI, amb les llacunes esmentades, i díctics apòcrifs o interpolats al text), a més de les *intentiones* (de l'autor i de les protagonistes de les lletres) i glosses (II.3).

El capítol III s'ocupa de la tradició escolar d'Ovidi. Les escoles del segle XII, en particular a Orleans, elaboren *ex novo* un utilatge interpretatiu per tal d'integrar Ovidi al cànon medieval dels *auctores* (III.1). Els *Bursarii ovidianorum* de Guillem d'Orleans foren la pedrera de l'aparat exegetíc utilitzat per Nicolau (*accessus* a l'obra, introduccions a les epístoles, glosses, etc.), si bé usà també glosses dels mestres Arnulf i Folc. El fet que els *Bursarii* es difonguessin tant autònomament, com a recull de glosses, com integrats als manuscrits d'Ovidi, resultarà imprescindible en la recerca de l'original llatí emprat pel traductor (III.2). La presència dels comentaris escolars supedita la factura material dels còdexs, encara que no la determina (III.3). Per contra, sí que el bagatge escolar condiciona la lectura d'Ovidi com un *instructor morum*. L'amor se sotmet als paràmetres de lloança de la virtut/blasme del vici. Les conductes deshonestes de les heroïnes hi són per esquivar-les o reprovar-les i, això, és el que fa condescendent Ovidi amb la moral cristiana i falca la utilitat ètica del text (III.4). Una panoràmica sobre la circulació de manuscrits d'Ovidi a la Corona d'Aragó permet detectar alguns exemplars llatins de les *Heroides*. Una presència molt limitada que avala, per altra banda, que la difusió de les *Heroides* fou tardana i en català (III.5).

El capítol IV integra les *Heroides* catalanes en el marc de les traduccions romàniques de l'obra, amb la finalitat de ponderar el treball de Nicolau amb relació als seus paral·lels romànics. La recepció romànica de les *Heroides* —a Itàlia, a França o a Castella— s'acompanya també de la tradició escolar, que comenta el text i el significa.

El capítol V aborda el repte d'identificar el manuscrit llatí base de la traducció catalana. Una empresa difícil, ja que les *Heroides* es dispersen en una munió de testimonis i biblioteques, i, per altra banda, ningú no pot assegurar que el text-font hipotètic hagi estat posat a la salvaguarda al llarg de la història codicològica europea. La quantitat dels exemplars conservats no és tanmateix el principal entrebanc. La qualitat s'hi sobreposa, car el còdex *P*, anomenat *Puteanus*, del segle IX, del qual deriva la tradició medieval, ja conté nombrosos errors i ha estat sotmès, per tant, a conjetures i correccions diverses en la seva vida posterior. La contaminació esdevé norma a partir del segle XII, fet que impossibilita establir filiacions. Davant la complexitat, Pujol aposta per una solució que no únicament em sembla del tot raonada i efectiva, sinó també la millor de les possibles: circumscriure la filiació manuscrita a l'aparat escolar (no al text). La hipòtesi de treball s'executa de forma sistemàtica i amb una casuística abundosa: introduccions (V.1), glosses marginals (V.2), glosses interlinears (V.3). El resultat: tres manuscrits poden emparentar-se amb l'original de Nicolau: *K* (Copenhaguen, Kongelige Bibliotek, GKS, ms. 2013 4º, del segle XIII), *Pe* (París, Bibliothèque nationale de France, ms. lat. 7996, del segle XIV) i *Y* (Trèveris, Stadtbibliothek, ms. 1088/28, del segle XIII), en particular els dos primers. Algunes proves contundents, entre altres: la redacció de la introducció a l'epístola XI a *KPe* és diferent a l'estàndard i coincideix literalment amb Nicolau; errors coincidents a les introduccions a les epístoles VIII, XIII i XVI, etc. Atès que la traducció catalana coincideix majoritàriament amb *K*, però que transmet també elements propis de *Pe*, es postula un antecedent comú a *K* i *Pe*, no afectat per omissions i llacunes, si bé s'observa que la traducció catalana també presenta lliçons divergents amb aquesta tradició (V.4-5).

El capítol VI aporta un estudi detallat de les glosses marginals (1.311 glosses) a partir, evidentment, de *S*. Es presenten primer els resultats quant a la procedència (*Bursarii*, manuscrits *KPe*, amb antecedents últims i probables a Arnulf i Folc d'Orleans, etc.) (VI.1). Posteriorment, les glosses s'agrupen segons la funció que desenvolupen al text i s'analitzen meticulosament en un doble vessant de caràcter i fonts (VI.2.1-VI.2.8). Nicolau únicament s'allunya del model llatí quan incorpora sentències de Cerverí de Girona, substitueix proverbis llatins per altres de catalans o cita algun autor, que, per cronologia, és difícilment imputable al seu model (VI.2.5).

El capítol VII aborda, al meu parer, un dels aspectes més interessants i essencials per a l'edició de les *Heroides* catalanes: els mecanismes de traducció. Dues constatacions es desprenen de l'estudi de Pujol. El procés de traducció es basa en un sistema de glosses (marginals i interlinears). El procés de traducció és un exercici complex, en què les modalitats *verbum verbo* i *ad sententiam* no s'exclouen,

ans al contrari, s'acoblen i es complementen en virtut de les glosses. La mecànica en joc s'analitza amb precisió. Glosses que afecten la *constructio* i que obliguen a reordenar la frase segons l'*ordo naturalis* (VII.1). Glosses que prescriuen la restitució d'elements o que permeten desenvolupar informacions implícites, que, al seu torn, expandeixen el text a través de la subordinació (VII.2). Glosses sinonímiques que aporten solucions llatines acostades als parlars romànics i, doncs, faciliten el pas al català (VII.3). Sentits figurats (VII.4). Duplicacions per la *varia lectio* del text-font o derivades d'estilemes formularis (VII.5). Solucions catalanes a qüestions de sintaxi llatina (VII.6). Lèxic (VII.7).

El capítol VIII conté la descripció codicològica dels manuscrits *P*, *B* i *S* (VIII.1-2). La filiació entre els tres testimonis s'estableix amb la collació dels errors singulars, conjuntius i separatius. Mentre que *P* i *B* no mantenen cap relació, *S* deriva d'una còpia catalana emparentada amb *P* (vegeu l'*stemma* a p. 175). Atès el parentesc *PS* i el fet que *S*, per la seva literalitat, manté lliçons fidels al model català, *S* pot ajudar a esmenar errors de traducció o còpia de *P*. S'analitza també la tradició indirecta de les *Heroides* catalanes al *Tirant lo Blanc*, a fi d'ajudar a suplir alguns errors de *P* (VIII.3) i es presenten els criteris d'edició (VIII.4).

El text de les *Heroides* catalanes s'edita segons el manuscrit *P*, controlat amb el fragment de *B*, quan és factible, i amb la traducció castellana de *S*. Per a l'original llatí i la seva *varia lectio*, es té en compte l'edició d'Heinrich Dörrie (1971). Les glosses llatines (interlinears i marginals) provenen de *K*, *Pe* i *Be*, i serveixen per verificar errors de *P*, i esmenar-los, sempre que les intervencions no entrin en contradicció amb el text llatí (edició Dörrie 1971 i aparat crític). Les llacunes detectades a *P*, quan són breus, es restitueixen a partir de *S*. L'editor retradueix el text castellà al català adaptant-lo a l'*usus scribendi* de Nicolau. Un aparat de variants registra les lliçons rebutjades de *P*, *B* i, selectivament, de *S*. Així mateix, s'han retornat les *intentiones* de les introduccions a les epístoles (no conservades a *P*) amb la retraducció literal de la versió castellana *S*, segons l'*usus scribendi* de Nicolau i els hàbits gràfics del copista de *P*. Les glosses s'han recuperat a partir de *S*, però s'han editat en castellà i s'han situat al final de cada epístola, altrament haurien dificultat la impaginació del volum i, consegüentment, la lectura. Amb coherència amb el que s'ha argumentat i demostrat (cap. VII), s'han editat també les glosses-font llatines a partir de *K*, *Pe* i, ocasionalment, *Be*. L'anotació explícita les intervencions, aclareix nombrosos llocs crítics, assenyalta fonts i insisteix en el paper fonamental de les glosses en l'elaboració de la traducció. És així que constatem que moltes de les solucions de Nicolau que no s'avenen amb el text d'Ovidi (i variants) establert pels editors moderns, no s'han d'imputar a innovacions o errors del traductor, sinó que depenen de l'original llatí glossat.

Josep Pujol ens ha ofert una edició crítica modèlica de les *Heroides* catalanes. Una edició científica (filològica) rigorosa i escrupolosament raonada i documentada, que hauria de servir de model per a edicions crítiques futures de traduccions medievals.